

A teremtő jelenlét poétikája

A jelentés meghaladása (?)

Absztrakt. A tanulmány az *Iskola a határon* újraolvasására vállalkozik. Alapfeltevése szerint kitüntetett szerepet játszanak a regényben a teremtő jelenlét-élmények, amelyek magával ragadó látványhoz, valószerűtlen érzéki hatáshoz, vagy szabálytalan, véletlenszerű, megvilágosodást hozó eseményhez kapcsolódnak. A teremtő jelző azt hivatott kifejezni, hogy a jelenlét megtapasztalásának átható pillanataiban más létezés lehetősége tárulkozik fel, a létnek olyan formája, amely megnyitja a célszerűségek világából kivezető utat. Hogyan lehet megragadni, megörökíteni, s felidézni a teremtő jelenlét-élmények hatását, miként válhat az elbeszélés a jelenlét érvényes kifejezésformájává? Efféle kérdések alkotják az értelmezés vezérfonalát a tanulmányban.

Felejtés és emlékezés kölcsönhatása teremti meg az irodalom mélyebb folytonosságát. Az újraolvasás legfőbb akadálya, ha a szöveg szinte könyv nélkül ismert. A rajongók hódolatával itt nem számolva, zavarba ejtően sok, egyértelműnek vett idézet fonja körül Ottlik főművét, holott az *Iskola a határon* sűrű szövetében minden egyes szál összetett mintázatba szövődik, s ha az olvasó ebből próbál egyet kihúzni, a feszes szerkezet először megbomlik, majd felismerhetetlenül összekuszálódik. A tetszetős jelmondatok változatlan ismétlése összezsugorítja a tágas szövegteret, a tanító célzat pedig afféle kiskátévá, erkölcsi intelmek és alapvető hittételek gyűjteményévé fokozza le a regényt, amelynek továbbélését éppen jelentésének megújítása szavatolhatja. Amikor Esterházy egyetlen lapra lemásolta, s ezáltal felismerhetetlenné tette Ottlik regényét, többek között arra figyelmeztetett, hogy a felmagasztalás elfedi a szöveget.¹ Esterházy ironikus gesztusa az ismert idegenné válását vitte színre, emlékeztetvén arra, hogy a kánon részévé vált műalkotások megőrzése csakis megújításuk árán lehetséges. A magyar értekező irodalomban erre tesz kivételesnek számító kísérletet Szegedy-Maszák Mihály, aki ismételten új elemzési szempontokkal, s minden alkalommal más távlatból közelít Ottlik regényéhez.² Mit lehet hozzátenni az *Iskola a határon* gazdag szakirodalmá-

1 Lásd erről más megközelítésben BALASSA Péter, *Egy regény mint gobelin. Ottlik és Esterházy – egyetlen lapon* = Uő, *Észjárások és formák*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1985, 308–321.

2 Az *Iskola* háromféle megközelítése olvasható az első Ottlikról készített monográfiában. A *Példázat a belső függetlenségről* című fejezet alapszövege 1981-ben készült, a második tanulmány (*Musil és Ottlik*) 1986-ban, a harmadik elemzés (*Mene, tekel*) 1994-ben. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994. A szerző legutóbbi, a PIM által szervezett konferencián Ottlikről tartott előadásában új szempontból közelítette meg a regényt.

hoz? Az újraolvasás alapvetően az értelmezési keret módosítását, a jelentéssel telített részletek szerepének átértékelését, s a kevésbé ismert szöveghelyek feltárását jelenti.

Kezdjük a tanulmány címének értelmezésével. A teremtő jelenlét-élmények magával ragadó látványhoz, valószerűtlen érzéki hatáshoz, vagy szabálytalan, véletlenszerű, megvilágosodást hozó eseményhez kapcsolódnak a regényben, s azt a hitet táplálják, hogy „a világ: tág és kimeríthetetlen”. Az utat szegélyező lámpaoszlopok derengő fénye említhető jellemző példaként:

„bent a park ölen fogollyá vált önálló fényöblök keletkeztek, önmagukba visszavert, opálos zöld izzással, amit nem lehet lefesteni, mert csak a világítás játéka volt, csak annyi, mint egy könnycsepp párájának az emléke a feltekintő pillantásunkban, volt is, meg nem is, s mégis benne porzott a tágra nyílt égbolt minden káprázata, és ahogyan szomjasan itta, szívta, nyelte magába az ember, tisztán lehetett érezni a földi létbe áramló végtelenség erejét.”³

Az efféle megfoghatatlan, bűvöletbe ejtő látvány, jelentést létesít a regényben. Különbözik tehát a közismert képtől, jelesül a friss hótakaró fehér ragyogásától, amely az égi kegyelem allegorikus tartalmával telített.

A teremtő jelző azt hivatott kifejezni, hogy a jelenlét megtapasztalásának átható pillanataiban más létezés lehetősége tárulkozik fel, a létnek olyan formája, amely ugyan nincs jelen a maga kézzelfogható valóságában, de megnyitja a célszerűségek világából kivezető utat: „élő valóságot tudunk létrehozni, ha a felületre merőleges irányú, ismeretlen dimenzió felé ható erőkre szakadatlanul figyelünk.”⁴ Másként érzékeli a világot, aki részesül az erősebb lét közeléről hírt adó jelenlét élményében:

„Az esemény, a hozzá tartozó történet: nem volt fontos. Elfeledte! De az a perc, amikor végigmentek a Haris közön, az egésznek az éghajlata, zenei hangneme, légköre, a leve és a lényege – amire nincs szó, nincs még fogalom –, az megmaradt. Mint a boldogságot, mint a mustot érzi a torkán: esős járda, nagyváros: kézzelfoghatóan és kifejezhetetlenül, mint az életét, formátlan teljességében.”⁵

Efféle pillanatok számba vételével zárul a regény, s erre utal majd vissza a *Buda* elbeszélője, amikor felsorolja, mit tart megörökítésre méltónak: „Várost hajnali órában. Az ég alkonyati lilaságát. Téli országutat. Legelő lovak tomporán a kelő nap fényét. Kétszázas futó vállpercét, amikor befordul a kanyarból a célegyenesbe. Villanyfényt fák alatt.”⁶ Az elbeszélő a céltalanság kísértésével szemben igyekszik megragadni és megörökíteni átható jelenlét-élményeit, a „test közeli boldogság” pillanatait. Zűrzavart érzékelvén a világban, fogódzókat keres belső függetlenségének megőrzéséhez, így értékelődik fel a jelen-

3 OTTLIK Géza, *Iskola a határon I-II.*, Budapest, Magvető, 2000, II, 118. A további hivatkozásokban: *Iskola*.

4 *Iskola*, II, 199.

5 *Iskola*, II, 64.

6 OTTLIK Géza, *Buda*, Budapest, Európa, 1993, 282.

tésről leválasztott látvány, a dolgok anyagszerűsége, vagy a közvetlen, szavak nélküli megértés eseménye.⁷

Medve önmaga nem véletlenszerű létezéséről csak akkor tud megbizonyosodni, ha hisz a jelenvalólét valóságában. Ezt a hitet táplálja a tanszerláda fedelének tapintható rajzolata, saját kezének lenyomata a falon, az egykori növendékek képeiből kibomló világ, vagy Bébé nagylelkű ajándéka, az áttetsző sárga csomagolópapír. Az önazonosság függ e tapasztalat valódiságától. A világról szerzett *testiesen eleven tapasztalat* jelentősége, vagy az eszköztelen megértés utáni vágy a kamasz szereplők életkori sajátosságaival is összefügg,⁸ azonban Ottlik regénye nem a jelenlét-élmény lélektani vonatkozásaira irányítja a figyelmet, hanem a jelenség lételméleti távlataira.⁹

Hogyan lehet megragadni, megörökíteni, s felidézni a teremtő jelenlét hatását? A jelenlét mesterségesen előállított a regényben, a közvetlen valóság illúziójának felkeltése a történetmondó kielégíthetetlen becsvágya. Az átható jelenlét-pillanat megragadása állandó figyelmet és összpontosítást igényel az eseményeket újraalkotó elbeszélő részéről: a „teremtő intenzitás” fenntartása és a szakadatlanul keletkező regény létezési módja között nem jöhet létre feszültségektől mentes összhang, s erre a hasadásra az elbeszélés szinte folyamatosan reflektál. Az „üresjáratokat”, a kivételes pillanatok megragadása közötti szakaszokat a katonaelet gépiesen ismétlődő eseményeinek a leírásai töltik ki a visszaemlékezésekben. Miként válhat az elbeszélés a jelenlét pillanatok érvényes kifejezésformájává? A jelen, a most ideje, körkörös szerkezetű, önmagába visszatérő, s csakis gépies, változatlanul ismétlődést ismer. A jelenlét ezzel szemben mintha az időtlen, az örökkévaló felé nyitna utat. A jelenlét-élményhez emlékképek kapcsolódnak, s annak sejtelve, hogy értelem, szellem költözik az életbe. A teremtő jelenlét pillanat bizonyos értelemben az, ami nem létezik, ha az időt a most felől gondoljuk el. Valami elmúlt belőle, és már nincsen, valami pedig el-jövendő és még nincsen. Az „elbeszélés nehézségei” címszó körébe sorolható jelenségek véleményem szerint újra-szerveződhetnek a fenti kérdések körül.

7 A létezés értelmetlenségének sejtelve áthatja Ottlik novelláit is, amelyekben az *Iskolához* hasonlóan a húszas évek határozzák meg az elbeszélte történet idejét. A szereplők jelentékeny része tétlenségre kárhozthatva, az unalom elől menekülve csúszik egyre lejjebb. A történetek jelentéktelenek, jobbára léha szórakozást jelenítnek meg a válságos idők nyomasztó légkörében. A társasági élet szinterei, a fogadások, az estélyek, a mulatóhelyek világa, egyszerűen a közeg érzékeltetése veszi át a *cselekmény szerepét* Ottlik rövid elbeszéléseiben.

8 „Néma gyerekek anyja sem érti a szavát? Ez nem igaz, gondolta szenvedélyesen; szép kis anya volna az ilyen; és hiszen előbb jön mindig a megértés és azután a szó; ez a durva, torzító eszköz, hogy megcsonkítson valamit, ami egész volt; nem igaz, gondolta, de ugyanakkor fájdalmasan érezte, hogy nem tud többé tudomást nem venni erről a világról, melyben a szavak, tettek tökéletlen látszata uralkodik, sőt el sem tudja hagyni őket többé, visszamenekülve saját fellengzős világába, lelke isteni magányába, ahol forma nélkül is teljes és tökéletes minden. Földhözragadt, szomorú dolog volt ez. Olyan elkedvetlenítő, hogy már nem is szomorú; mert sírni sem lehetett rajta.” *Iskola*, II, 65.

9 Lásd erről Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*, ford. PALKÓ Gábor, Budapest, Ráció, 2010., illetve Uő, *In Praise of Athletic Beauty*, Harvard University Press, 2006.

A történetmondó kudarcként szembesül ismételten azzal, hogy nem nyilvánul meg belső rend az események között, a visszatekintő elmozduló távlat a folyton újabb összefüggéseket teremt, s így az elbeszéltek elveszítik azonoságukat. Ami biztosan van, az a jelenlét átható élménye, minden más csak feltevés. A visszatekintő számára a jelenlét-hatások pontszerűsége bizonyul meghatározónak, az emlékezetbe mélyedt testies érzékletek, mint Medve tenyerének lenyomata a falon.

Mire utal a tanulmány alcímében megfogalmazott függő kérdés? A teremtő jelenlét az érzéki megmutatkozáshoz kapcsolódik a regényben, s nem a tapasztaláshoz, amely értelmezői viszonyulást tételez, s a jelentés megragadására irányul. A regény elbeszélője megkísérli lehántani a jelentést a dolgokról, mert fogva tartja a világ szavak nélküli, közvetlen megtapasztalásának vágya, tehát a jelentés meghaladásának gondolata.¹⁰ A regény visszatérő jelenetében Medve tekintete a tanszerláda fedelének vájatait követi: „nem gondolt a keletkezésükre, sem a céljukra vagy értelmükre, csupán nézte a vonalakat és a tenyérnyi, zöld deszkafelületet hullámokban erősödő és gyengülő figyelemmel.”¹¹ Medve azért próbál megszabadulni az értelmezés terhétől, mivel utólag kiderül minden magyarázatról, hogy részleges, vagy félreértés az alapja.

Hogyan lehet szavak, cselekedetek nélkül, közvetlenül hozzáférni a dolgok titkos lényegéhez? Medve azzal kísérletezik, hogy a látványról leválasztja a jelentést. Jótékony közönnnyel, tárgyként szemléli szétkent zsíros kenyerét a tanszerláda fedelén:

116

„Nem tartalmazott több jelentést, mint a dobogó szálkás deszkái, vagy mint a táblatörő szivacs, vagy mint a szivacstartóból kissé lelógó krétás törőrongy, amely a szivacs mögött felpúposodott, és egy falnak forduló, sértődött fehér kismacskához hasonlított.”¹²

A könyv sugalmazása szerint a saját szenvedésünk iránt tanúsított közöny némi védelmet nyújt az idegen, ellenséges világgal szemben, ugyanakkor nem szabadít meg a szakadatlan értelmezés felelősségétől. Medve önkéntelenül erkölcsi szempontokat is mérlegel, s éppen akkor részesül a „testközeli boldogság” élményében, ha az utóbbiak értékeléséhez megtalálja a kellő távlatot, s nem mosódik bele a környező világba.¹³ Az átható jelenlét érzékelését

10 A regény hivatásáról elmélkedvén Ottlik abból indul ki, hogy az író, mint általában az ember, nem érti az életet, ezért szükségképpen korlátozott a mű teremtett elbeszélőjének a tudata. Ottlik megkülönbözteti a világ megismerésére irányuló erőfeszítést a megértésre való törekvéstől. Az előbbi a rendelkezésre álló fogalmi készlet elégtelensége miatt csakis elnagyolt, leegyszerűsítő lehet, az utóbbi ellenben a pillanattól azt igyekszik megragadni, amit létezése egészéből kiválaszt, ami megőrzésre érdemes. A tudat s a nyelv korlátozottsága miatt a sértetlen valóság felmutatása nem értelmezést vagy ítélkezést feltételez, hanem a szemléletes állapot helyreállítását, amelyből a vélemények erednek.

11 *Iskola*, I, 155.

12 *Iskola*, I, 154–155.

13 „(...) vacsorához lemenet néztem a képeket, Tulp tanár anatómiáját; ebéd után morzsát dobáltunk a szökőkút aranyhalainak, a külső fasorban a kürtösök gyakoroltak. Mindenből hiányzott a régi keserűség éles, tiszta íze. Az elvesztett rosszkedvemmel együtt más is elhagyott. Eloszlott a köd, s nyomban romlani kezdett a

küzdelmes értelmező tevékenység előzi meg, amit az elbeszélő a világon s önmagán végez. Ahhoz, hogy ki tudja kapcsolni ésszerű megfontolásait s erkölcsi érzékét, előzetesen rá kell hangolódnia a jelenlét-hatások befogadására. A test jelzéséhez, érzékeléséhez azonban emlékezet társul, s az egyszeri, kivételes jelenségek elbeszélésbe ágyazva összefüggő sorozatba rendeződnek. Az iskola egykori tanulóinak karcolatai szabálytalanok, megfoghatatlanok, mint Medve sapkaviseletének az egyénisége, s nem illeszkednek rendszerbe, akárcsak Schulze váratlan kiállása megvádolt növendéke mellett. Minthogy a létezés szövetét nem lehet szétszálazni, Medve elszántan kísérletezik az értelmező tevékenység felfüggesztésével, annak érdekében, hogy kiküszöbölje elbeszéléséből a hamis izomorfizmusokat, tehát az egymással látszólagos összefüggésben lévő jelenségek közötti kapcsolatokat. A dolgok erőteljes érzéki hatásának befogadásától reméli a félrevezető jelentések meghaladását. Magával ragadó tapasztalatokról van szó, s a tapasztalat nem is a legmegfelelőbb kifejezés itt, hiszen éppen a jelentés azonosításától tartózkodva válik Medve fogékonnyá ezekre a benyomásokra.

Mit jelent jelen lenni a világban? Hogyan győződhetünk meg arról, hogy valóban létezzünk? Hol húzható meg a világhoz fűződő nem értelmezői viszonyulás határa? Milyen veszélyeket hordoz magában a közvetlen jelenlét-tapasztalatok felértékelése a részleges magyarázatokkal szemben? A fenti kérdésekre nem érkezik megnyugtató válasz. Medve folyton vágyakozik valami eredeti, természeti állapot után, s a közvetlen, lélektől lélekgig ható, reflexió nélküli megértés bűvöletében él. Mihelyt ugyanis közölni akarja, amit a világról tud, túlzásokba esik vagy egyoldalúan ítéltkezik. Az arányérzéke azonban mégsem hagyja egészen cserben, s jelzi, ha az igazság csorbát szenved. „Annyi bizonyos csupán, hogy neki van igaza, s nem Schulzénak, Merényinek. Mindenki téved. Nem, sajnos, ezt nem szabad elhinnie. [...] Nem, nem. Ebből még nagyon sok minden hiányzik. Mégsem egészen így van ez.”¹⁴

Ezen a ponton indokolt kapcsolatot létesíteni a „teremtő jelenlét” kifejezésben szereplő jelenlét fogalma és a regény valóságértelmezésének a kiindulópontja között. Feltevésem szerint a jelenlét körébe sorolható jelenségek magyarázatát a regényben a teljes valóság kifejezhetetlenségének sejtelme vezérli, vagyis a nyelv és a valóság határainak a megközelítéséből bomlik ki. Medve kézirata 1942-ből erről így beszél:

„A fogható valóság felszínén élünk, elszakadva. Az érzékelésen túli, időn kívüli, nagyobb valóság terében azonban folytonosan összefüggünk egymással valahol. Indáink metszik a világot, aztán továbbnyúlnak, ki, egy ismeretlen dimenzióba, mint elszakítatlan köldökzsinór, s ott vagyunk egybekapcsolva, egyetlen égszéként, abban a teljesebb kontinuumban.”¹⁵

látásom. Mire megyek ezzel a heves, testközeli boldogsággal, ha nincs már meg hozzá a távlatom. Kikapcsolódott az életem igazi frekvenciája, a lobogás, a töltés – a labdarúgásnál sokkal izgalmasabb, vakmerőbb, nagyobb játék –, s a fenyegető érzéstől, hogy az én titkos mélységes nyugalmamat is elveszthetem, névtelen iszonyat fészkelte be magát a mellembé, torkomba, gyomromba, jókedvembe, apró, kis hegyes iszonyat.” *Iskola*, II, 155.

¹⁴ *Iskola*, I, 163.

¹⁵ *Iskola*, II, 198.

Ha nem létezne valahol ez a rejtett tartomány, „hogyan érthetnénk meg végül még a néma gyerek szavát is? Hogyan volna lehetséges az a csoda, hogy a mi siralmas eszközeinkkel, szóval, tettel, rúgásokból, tréfákból, otromba, elnagyolt jelekből mégis megértjük egymást?”¹⁶ A teremtő jelenlét élmény méltóságát ad a létezésnek: „csinálhatnak, amit akarnak: a világ mégis sokkal különb hely, az élet mégis nagyszerűbb dolog, mint amilyenek józan emberi ésszel látszik.”¹⁷ A véletlen, az esetleges, az ajándék, s a szerencse képzelet társul a teremtő jelenlét-pillanatokhoz, amelyek a létezés feltétlen bizonyosságát jelentik. Minden más, a világ, a többi ember csak feltevés. Ami biztosan van, az a teremtő jelenlét-pillanat átható érzése. A többszólamú regény elbeszélőinek ezzel szorosan összefüggő felismerése, hogy önmaguk nem véletlenszerű létezéséről bizonyosságot szerezni először is saját testük érzékelésével lehetséges. A magával ragadó élmények emlékei szinte megtámadják a visszatekintő szereplők érzékeit.

Képes-e a nyelv a létezésnek erről a tartományáról hírt adni? A regény egyidejűleg több, egymást kiegészítő értelmezés felépítésére ad lehetőséget. Egyfelől azt sugalmazza, hogy csakis félreértést eredményezhet a nyelv, ugyanakkor a lelkek találkozásakor a megértés szavak nélkül is megtörténik: a hallgatás a legtökéletesebb beszéd. Zűrzavar uralkodik a világban, ám lelkünk titkos szerkezetének épsége megőrizhető. Nincs mélyebb jelentése a dolgoknak, csak az van, ami kézzelfogható, ám létezik átlelkesítő aura, amitől a környező világ jelenségei távlatot nyernek.

118

Fogas kérdések találkozási helye a tanszerláda fedele. Mit tudhatok? Mit kell tennem? Mit szabad remélnem? A regény visszatérő jelenetében Medve a zöld felületre meredve fogalmazza újra a modernség korának beköszöntét jelentő bölcsélet Kanthoz visszanyúló kérdéseit. Hallgatólagos közös tudásként van jelen a regény világában, hogy az önkény, a kiszámíthatatlanság a létezés meghatározó tulajdonsága. A *hallgatás* felmagasztalása részben e belátással magyarázható. Bármit is mond az elbeszélő a tehetetlen kiszolgáltatottságról vagy az ellenállás lehetőségéről, kénytelen azonmód érzékeltetni, hogy szavai csakis feltételes érvényességre tarthatnak számot. A szenvedés mintha értelmet nyerne a regény világában, hiszen sorsközösséget teremt, s erős köteléket hoz létre. Ebből a tetszetős gondolatból azonban rögtön vissza is vesz az elbeszélő, amikor arra figyelmeztet, hogy bármi legyen is a kötőanyag – „tejsav vagy gyanta” –, egy ponton túl, a legszemélyesebb ügyekben nem segít.

Miről lehet végül beszélni túl jön és rosszon? Az *Iskola* a gondolkodástörténet távlatából is korszakok határán áll. Érdemes röviden emlékeztetni magunkat arra, hogy a bölcsélet három különböző típusú választ adott a lét kontingenciájára. Az első a metafizikai gondolkodás hagyományát követve *puszta látszatnak* tekinti az esetlegességet, s az a törekvése, hogy a felszín alatt felmutassa az *igazi valóságot*. A második szellemi viszonyulást az esetlegességgel szemben a lényeg tételezése, s jobbára az evilági megváltásba vetett hit jellemzi. A harmadik tudomásul veszi a kontingenciát, igenli a létet, s

16 *Iskola*, II, 198.

17 *Iskola*, I, 165.

elfogadja sorsként a valóságot, mint egyetlen lehetőséget, ami adva van.¹⁸ Nincs mit csodálkozni azon, hogy a regényíró gondolkodása keresztezi a filozófiatörténeti besorolást. Ottlik megkettőzi a valóságot, de a gondviselésben nem hisz feltétel nélkül, a történelmi megváltás ígérete pedig teljesen idegen tőle. Ottlik műveiben az esetlegesség, a kiszámíthatatlanság, a szabálytalanság nem pusztán romboló erőnek számít. A *Prózában*, s a *Budában* nem véletlenül bukkan fel Nietzsche kifejezése, a *Zufall*, amelyben a véletlen összetettségére – „liebe Zufall” – esik a hangsúly.¹⁹ Ottlik szinte valamennyi egyértelműnek látszó kijelentésére vonatkoztatható a *Zufall* többértelműségének képlete. Valami jóval is kiegészül a véletlen, ami egyben kérdésessé is teszi véletlenszerűségét, s megnyitja az utat a minden esetleges közötti titkos összefüggés felfedezéséhez.

A *Buda* elbeszélőjének meghatározó alapélménye a kiszámíthatatlanság, az élet megszokott kereteinek a felbomlása, a mindenre kiterjedő esetlegesség érzése. A weimari időszakra jellemző válsághangulat részben történelmi léptékű változásokkal magyarázható, az országot sújtó fordulatok idézik elő, melyek jelen vannak Ottlik szinte valamennyi művének a háttérben. Ottlik elbeszéléseiben a szereplők jelentékeny része tétlenségre kárhoztatva céltalanul sodródik. A külföldi tartózkodás, az ideiglenes létforma, s az idegen utazó szerepe nyújt számukra némileg védelmet az üresség kísértésével szemben. A válságtudat kialakulásában a nyomasztó történelmi légkörnél azonban lényegesebb szerepet játszik a szellemi eredetű, egzisztenciális bizonytalanság, az elveszettség, kiúttalanság érzete, mely állandósul a szereplőkben. Nem pusztán a világ megismerhetőségét illető kétely elmélyülésére lehet itt gondolni, de a jelenlétbe vetett bizalom megrendülésére is. A teremtő jelenléte utáni vágyat az a szorongató tapasztalat kelti fel a *Buda* és az *Iskola* elbeszélőiben, hogy megalapozhatatlan az önmaguk létezéséről szerezhető bizonyosság:

„Birkóznia kellett a kételyeivel életre-halálra, mert ha ez a rejtélyes, mély, eszökötlen megértés nincsen, ha csak délibáb volt, akkor teljesen magára marad, kiszakad a világból, nincs többé semmilyen útja az emberekhez. Hiszen beletörődhetnék, hogy az, aminek látszik [...] Ő maga nem volna jelen, valóságosan. Hinnie kellett tehát mindenáron és reménykednie, tűzön-vízen át, mert ezzel az utolsó szállal kapaszkodott az emberi valóságba. Nagyjából semmi mással nem törődött.”²⁰

Az *Iskola* végső soron tudomásul veszi az esetlegességet, s azt a létezés adottságának tekinti: „itt nem volt összeesküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk

18 Vö. VAJDA Mihály, *Sors vagy megváltás*, Thalassa, 1999/2-3, 111–118., illetve Klaus P. FISCHER, *Schicksal in theologie und Philosophie*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008, 360., Arnd HOFFMANN, *Zufall und Kontingenz in der Geschichtstheorie*, Frankfurt, Klostermann, 2005.

19 Vö. Mihailo DJURIC, *Nietzsche und die Metaphysik*, New York – Berlin, Walter de Gruyter, 1985 (Monographien und Texte zur Nietzsche-Forschung, 16), 143, 159.

20 *Iskola*, I, 168.

végső természete ellen.”²¹ Medve és Bébé közös olvasmánya Schopenhauer, aki minden bizonnyal egyik legjelentősebb képviselője volt ennek a felfogásnak, a másik természetesen Nietzsche, aki újraalkotta a sors elfogadásának a gondolatát.²² „A tagadás céltalan. A támadás rossz, lehetetlen. Védekezés nincs.”²³ A világ eredendően idegen és ellenséges. Ez a létélmény az abszurd felé mutat, ugyanakkor a regény véleményem szerint erősebben kötődik a saját idejét megelőző gondolkodástörténeti korszakhoz. Az *undor* (*La nausée*, 1938) című regény főhőse, Antoine Roquentin, aki szintén naplót vezet, kénytelen szembesülni azzal, hogy az emberi létezés és a magánvaló lét közötti különbség megalapozhatatlan: „Az esetlegesség a lényeg” – ébred rá Sartre regényének főhőse az igazságra. Az emberi létezés ugyanolyan értelmetlen, esetleges, mint a tárgyaké, amelyek körülveszik, s a magánvaló létnek semmilyen szükségszerű rendje sincs. Ottlik főhőse az életformává tett írás segítségével próbál felülemelkedni minden cselekvés értelmetlenségének a gondolatán. Medve írónak, Bébé festőnek készül, s számukra az *alkotás szenvedélyes jelenlét*, valódi tett, amely azzal kecsegtet, hogy a világ másként is érzékelhető, s újjáteremthető. A magával ragadó jelenlét-élmények felidézéséhez ugyanis nemcsak személyes emlékek kapcsolódnak, de annak sejtelme is, hogy értelem, szellem költözik az életbe.

A regény egyik olvasata szerint nincs rejtett rend a világban, csak zűrzavar. Az estlegesség a létezés adottsága. Az emberi természet megváltoztathatatlan, ezért nincs értelme a lázadásnak. Másfelől az *Iskola* azt sugalmazza, hogy hinni kell a lelki nemesség, az önzetlenség, az együttérzés, a barátság összetartó erejében. A regény értékrendje Kosztolányi örökségéhez kapcsolódik a legszorosabban. „Csillag és szemét” a sorsunk, vallja Kosztolányi hőse, „sár és hó” teszi hozzá Ottlik kadétja. Fenntartás nélkül nem azonosulnak egyetlen eszménnyel sem, de mindkettejük számára a másik szenvedése iránti közöny, a részvétlenség a legbántóbb emberi tulajdonság.²⁴ A kétféle írásmód talán abban hasonlít egymásra, hogy mindkettő eldöntetlenül hagyja, mely értékeket fogadhatunk el fenntartás nélkül. Az *Iskolában* az önzetlenség nemes lélekre vall, ugyanakkor hiba, amiből mégis valami jó születik:

21 *Iskola*, I, 138.

22 Medvének nemcsak szenvedést okoz a kiszolgáltatottság, de jótékony hatásából is részesül, amikor saját sorsát önkéntesen fogadja el: „Öt perc múlva ébresztő, vége szakad a magányomnak, jelentkezünk kell, Schulzénál, és kezdődik újra a tánc. Nem bántam. Mert addig is békesség fogott el, elmondhatatlan, újfajta nyugalom. s nem is kellett jól megjegyezmem ezt az érzést, tudtam, hogy úgysem veszítem el többé.” *Iskola*, II, 11.

23 *Iskola*, I, 135.

24 „De a szeretet hiánya, a tiszteletlenség, ahogy bántak vele, a részvétlen félreértés olyan örvénylő zavarodottságba taszította, hogy csak akkor tudott kiszakadni ebből a tüzes forgószéllé vált valóságból, amikor még tovább, a képtelenségig és valószínűtlenségig fokozódott minden.” *Iskola*, II, 14.

„Tulajdonképpen az égvilágon semmi értelme nem volt, hogy kölcsönadtam Medvének a *Bounty fedélzetént*, tudtam. Csak úgy kedvem jött hozzá hirtelen. Mégis jó ötlet volt, nem bántam meg. Nekem megérte, mert olyan jólesett, mint egy ráadás fél zsíros kenyér, vagy mondjuk egy negyed, vagy legalábbis egy jó harapásnyi.”²⁵

A közöny jótékonyan véd önmagunktól, másokkal szemben gyakorolva viszont kegyetlen.²⁶ Medve, ha nem hisz a dolgok felszíne mögött rejtőző titokzatos lényeg létezésében, lemond az életnek értelmet kölcsönző távlatról. Amennyiben tudomásul veszi, hogy az esetlegesség határozza meg a léte-zést, s csak az anyagszerűen megtapasztalhatóba, az eleven érzéki hatások váratlan pillanataiba veti bizalmát, elveszti az esélyt, hogy kézben tartsa saját sorsának irányítását.

A metafizikai gondolkodás hagyományához fűződő viszony korszakképző mozzanatnak számít a bölcelet történetében. E távlatot áthelyezve a nyelv vonatkozásában az a kérdés válik mérvadóvá, van-e mélyebb, mögöttes, jel-képes értelme a dolgoknak, az irodalom tekintetében pedig a kérdés úgy fogalmazható át, van-e allegorikus jelentése a műalkotásnak? Amennyiben a jelenségek nem azonosak önmagukkal, folyton mögöttes értelmet kell keresnie az olvasónak. Az *Iskola* nyelvszemléletét tekintve is művészeti korszakokat köt össze. Ottlik prózájának a sugalmazása szerint a zene és a kép mint-ha alkalmasabb kifejezésforma volna a nyelvnél. A *Minden megvan* záró jelenetében két zenész önfeledt játéka fejezi ki az egymásra találás örömét. A *Hajnali háztetők* háromalakos képe tökéletesebben örökíti meg két nő és egy férfi érzelmi kötelékét, mint viszontagságos történetük részletes elbeszélése. Messzire vezető kérdés, mely művészeti korszak gondolkodásának feleltethető meg a pillanat kitüntetettsége, a kivételesen átható jelenlét-élmény felértékelése? Mi különbözteti meg Ottlik művét például a klasszikus modernség kivételes, megismételhetetlen, szimbolikus értelmeiket megnyilvánító pillanatkultuszától, a *Hajnali háztetőket* a *Hajnali részegség* szemléletmódjától?

A regényíró világosságra való törekvésének megfogalmazása közel áll a klasszikus modernség jellegzetes hitvallásához, amely szerint a művészet a világ elveszett egységét állítja helyre.

25 *Iskola* II, 50. Medve először csodálkozik Bébé meggondolatlan, értelmetlen nagylelkűségén, amikor önként odaadja különleges csomagolópapírját, s gyakorlatias meggyőződésének igazolását látja abban, hogy a kedvezményezett egyáltalán nem hálás az ajándékért. Mégis ez az ésszerűtlen, céltalan cselekedet viszi közelebb Bébéhez.

26 Medve, amikor fogdába zárják, ráébred arra, hogy a saját szenvedése iránt tanúsított közöny hatékony védekezés a világ kegyetlenségével szemben: „Gyűlöletből sírt. Megnyugtatta átmenetileg, hogy ettől érvénytelenné vált körülötte az idegen, ellenséges világ. A megmaradt valóság, rettenetes elhagyatottsága megszilárdult. Meg tudta vetni a lábát rajta, s megállt, kiegyenesedett. Csak hadd csukják megint fogdába – gondolta dölyfösen”. *Iskola*, II, 23., „Ketrebe zárták és Medve Gábor növendéknek hívják. Ő azonban valahol egészen másutt van, teljesen szabad és független. Ezt be kell vallania becsületesen; hiába facsargatja a szívét hamis szájalommal. Akármilyen sajnálatra méltó ez a Medve Gábor, azt, aki sajnálni szeretné, vagyis önmagát, nem tudja sajnálni. Ő él, és ingyen szórakozik. Jó meleg van itt.” *Iskola*, II, 63.

„Az emberi nyelv eddigi jelentéskészlete, összetételének szabályai, gondolkodásunk meglévő fogalmi felszerelése – írja Ottlik – nem teszi lehetővé, hogy ilyen – nyelven inneni és nyelven túli, intuitíve megragadható – tartalmakat kifejezzünk (ahogyan egyszer a regényről szólva próbáltam demonstrálni). A legfontosabb dolgokról nem tudunk beszélni, vagyis gondolkozni sem. Létezésünk alapjai – a hallgatás mélyén – sértetlenül őriznek ép, teljes tartalmakat. A nyelv fel tudja bontani roppant összetettségüket részjelentésekre, érzelmi, indulati, etikai, esztétikai, gondolati, akaratú jelentésekre. Ezek az értelmezések mind csonkák, hamisak. Az író a nyelvet nem ebben az értelmező, felbontó funkciójában használja, hanem éppen ellenkezőleg, mondhatni visszaélve a nyelvten szerkezetével és a szavak jelentésrendszerével, versében, regényében a világ eredeti épségét és teljességét igyekszik visszaállítani.”²⁷

Ottlik főműve a korlátozott nyelvi kifejezés határait megtapasztalván a jelenlét megmutatkozásába veti bizalmát, a közvetítés közegeinek ellenállását azonban a regény nem képes legyőzni. Jellemző, hogy a teremtő jelenlét pillanatok egyik válfaja valamely kép nézéséhez, illetve kép leírásához kapcsolódik az utólagos elbeszélésben, s ezzel a regény az ekphraszisz hagyományára emlékeztet. A kép mozdulatlansága az örök jelenbeliség csalóka ábrándjával kíséri az elbeszélőt, aki ugyanakkor szakadatlanul a jelenlét-pillanatok utólagos megragadásának a nyelvi korlátaiba ütközik. A látvány megidézése a közvetítő közegek közötti áthelyeződések nehézségeivel szembesíti az elbeszélőt, aki nemcsak a szó láttató erejének a korlátozottságát ismeri fel, de a néma kép fogyatékosait is, ezért ad hangot a nyomaton ábrázolt alaknak: „soha nem akart egy percig sem az emberek közt élni. Csak az a lovas! Az a Trieszt felé ügető lovas. Utolérte őt a hágón, és nehéz parancsot hozott. Egyetlen szóból állt: Éljl!”²⁸ Bébé az *Iskolában* még hisz abban, hogy a kép alkalmasabb kifejezésforma a nyelvénél, a *Buda* elbeszélőjeként azonban a festészet korlátaival szembesül:

„Fél kézzel összegyűrtem a képet és eldobtam. Aztán meggondoltam magam, kihalásztam a papírkosárból és egészen apró darabokra téptem. [...] Szerelem, odaadás, barátság: hozzátartoznak a hosszú gyerekkori délutánjaid, Bébé, a kora reggelek, a tücsökszó, bodzaillat, hullócsillag, őszi esők és a szombathegyi országút téli fáinak ágas-bogas koronái. ugye? És ezt nem lehet hagyni, ezzel mind valamit kell csinálni, megragadni, harapni, elmondani, megfesteni: magadévá tenni. Csakhogy mindegyikhez olyan sok minden egyéb tartozik [...] Feküdj hanyatt Bébé, add fel sírva [...] Hanyatt fekvé könnyű sírni, de nehéz festeni. Persze nem adtam fel. Persze Medve sem. Folytattam a szálakra szétzededetését annak, ami megbonthatatlan összefüggő egész. (Ő legalább megkísérelt több szálát egybefogni emberi nyelven.)”²⁹

Az *Iskola a határon* jelentésének összetettségéhez képest a regény folytatásaként is felfogható *Buda* egyértelműen veszteséggé értékeli a teljesség klasszikus modern eszményének az elvesztését, s mintha az „Egész világ szóttje kibomlott” tapasztalatával szemben fogalmazná meg értékőrző művészi hitvallását.

27 OTTLIK Géza, *Próza*, Budapest, Magvető, 1980, 213.

28 *Iskola*, II, 62.

29 OTTLIK, *Buda*, 318.

A jelentés meghaladására tett kísérlet alapvető indítéka a folytonos (félre)értelmezés kényszere előli menekülés. A jelenlét-hatások esztétikai illúziója a közvetlen jelenlét elérhetetlenségéért nyújt kárpótlást. Ottlik szemléletétől nem áll távol a teljesség művészi visszanyerésének gondolata. Köztudomású, hogy a lét egységének helyreállítására a szymbolisták tettek kísérletet. Baudelaire szerint a *jelen megjelenítése* nemcsak az ábrázolt dolgok szépségének, de a jelen alapvető „jelen-valóságának” köszönhetően is (*mais aussi à sa qualité essentielle de présent*) örömet okoz számunkra.³⁰ Az *Iskola a határon* tudatában van e célkitűzés szükségszerű akadályainak. Ottlik önmagát értelmező regényében az írás aktusa és ennek a cselekvésnek az interpretálása a nyelvi kifejezés időbeliségének a következtében nem eshet egybe, s ez határt szab a jelenlét-hatások kiterjedésének.

Bárhonnét nézzük, az *Iskola a határon* megszüntethetetlenül többértelmű, s éppen e tulajdonsága szavatolja továbbélését a hatástörténet lezárhatatlan folyamatában.

The Poetics of Creative Presence

In this paper a special attention are given to the following topics: the questions of presence, the literary, rhetorical and philosophical aspects of the production of presence in the novel, the concept of subject and language-use, the fictive, the real and the imaginary in the narration, the paradigms of modern literature and the types of literary presence.

Keywords: stereotypes, as a part of the readers' anticipations, the traditional preconceptions and operations within textual interpretation, the production of presence in the novel

Dobos István
Debreceni Egyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
dobos.istvan@arts.unideb.hu

30 „Le plaisir que nous retirons de la représentation du présent tient non seulement à la beauté dont il peut être revêtu, mais aussi à sa qualité essentielle de présent.” Charles BAUDELAIRE, *Critique d'art*, Paris, Gallimard, Folio, 1992, 344.